

Богун

Олександр Соколовський

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

ЧАСТИНА ПЕРША

«Шляхта живе, як у раю, а селяни — як у чистилищі. А як ще селянам трапиться попасти в неволю лихому панові — їхнє становище гірше від галерних невільників. Ця неволя багатьох із них змушує до втечі, а найвідважніші йдуть до запорожців».

Guillaume de Beauplan

Ой, у Лубнях крутоярих, у високім замку

Сидить пишний князь Ярема на тесовім ганку.

Насупився князь Ярема: все листи читає.

«Враже хлопство... Хамське кодрло», — раз-по-раз
гукає...»

«Позаймали волоцюги

Всі провалля і яруги.

Де могили, де прикмети,

Там чатують їх бекети.

На кониках вигравають,

Шабельками повертають —

Хмельницького виглядають...»

«Під страшну негоду

Через Жовту Воду

Не знайшли пани броду».

П. Куліш

1

Року 1590-го за молодого короля польського Зігмунда Вази одержав князь Олександр Вишневецький з королівської ласки «пустелю ріки Сули по тому боці Дніпра», де князі Вишневецькі з давніх-давен володіли величезними просторами.

Тоді ж саме й князь Микола Рожинський «на підставі конституції сеймової» став паном «пустельних урочищ над річками

Сквирою, Раставицею й Кам'яницею аж до меж Паволочі».

Року 1609-го пан Валентій Олександр Калиновський одержав у подарунок від короля «певну пустелю Гумань», що в дійсності займала щось чи не тридцять миль землі української.

З цього часу з надзвичайною швидкістю, з гарячковим, нестримним поспіхом, захоплювали польські магнати безмежно широкі, мало залюднені, казково прекрасні землі на кресах Дикого Поля.

Людові, що жив споконвіку на цих вільних землях, обіцяли пани цілковиту волю від всяких данин та обов'язків.

Усім, хто жив або приходив селитися на панських займанщинах, надавали магнати великих пільг, будували села, містечка й замки для оборони від татарського нападу.

Протягом дуже недовгого часу на пустельних просторах за Києвом, Брацлавом і Баром зароїлися численні оселі...

Ще зовсім недавно хвилювало тут море буйних степових трав, паслися табуни диких коней, гасали стрункі сарни й меткі сайгаки, брехали в яругах червоні лисиці, в галях та чагарниках було повно всякого звіру й птаства, в річках і озерах аж кишіло од риби.

Але все більші й більші шматки Дикого Поля одвойовувала людина.

Щороку ширше й далі на південь чорніла під ралом жирна родюча земля, все далі й далі розливалися зелені хвилі буйного, високого жита.

Хоч небезпечно було в цих краях від хижих татар, хоч треба було тут орудувати однаково добре і ралом, і гострим мечем, хоч не минало й року, щоб не гнали чамбули татарські в полон сотень і тисяч українського люду, — проте все більшими й більшими юрбами сходився люд в ці краї шукати щасливої долі...

Магнати раділи. Пожадливо підраховуючи майбутні прибутки, вони чекали, поки осяде люд, поки збагатіє від рільництва,

бджільництва, скотарства, — поки казково родюча земля сторицею заплатить «нікчемним хлопам» за їхню брудну «хлопську» працю.

А через деякий час, коли у хлопів було вже що взяти, коли багато хто з бундючних магнатів нараховував уже в своїх маєтностях десятки тисяч простого люду, коли завертілися й загули кола тисяч млинів, перемелюючи тисячі тисяч пудів золотої пшениці — почало панство вигадувати все нові й нові податки: і з диму, і з млинового кола, і десятину, і ставщину, і очкове, і рогате, і сухомельщину, і поволовщину, і таке інше.

І застогнав під панським ярмом колись вільний люд, і вибухнули криваві повстання, і розлилися по всій країні люті хвилі пожеж, і піднялися до неба стовпи чорного диму — над містечками, над містами, над панськими замками...

Але не встояли проти регулярного польського війська розпорошені загони повстанців: вибито до ноги найсміливіших, замордовано на палях, на шибенцях, порубано й спалено ватажків козацьких, і приневолений був народ скоритися можновладним панам.

Минали роки... Знов і знов спалахували народні повстання, але кінець-кінцем переможцями завжди залишилися пани.

По всій Україні розташоване було військо Речі Посполитої польської. Пильно й ретельно стерегли магнати своє добро.

А стерегти таки справді було що: вже року 1620-го князі Острозькі, Заславські, Потоцькі, Конецьпольські, Вишневецькі та інші володіли величезними, незліченними скарбами.

У самого тільки князя Януша Острозького було: «Міст і містечок вісімдесят, сіл дві тисячі сімсот шістдесят, червоних злотих шістсот тисяч, талярів твердих чотириста тисяч, монети різної двадцять дев'ять мільйонів, ламаного срібла тридцять діжок, цугів та ридванів п'ятдесят, коней верхових сімсот, кобил-маток чотириста, бидла й овець — без ліку...»

Не останній — якщо не перший — магнат був і князь Ієремія Вишневецький, що року 1619-го одержав у спадщину все добро батька свого Михайла, а трохи пізніше, без жодної на те ухвали польського сейму, зробився владарем «п'ятидесяти містечок на широких пустелях за Переяславом».

По ріках Сулі, Удаю, Сліпороду, Солониці й далі — ген аж до кордонів Московії простяглася займанщина Вишневецьких.

Близько тридцяти п'яти тисяч господарств платило податок князеві. Чотириста двадцять три кола млинових мололи збіжжя на Вишневецьчині, і з кожного кола одержував князь Ярема по два червоних злотих щорічно...

А скільки ж то було тут пасік, майданів до здобування селітри, поташевих буд, бобрових гонів... Скільки було смолярів, дігтярів, бортників, будників, чабанів, рибалок у цих землях!..

І всі вони повинні були платити данину князеві.

І Задніпряниною далеко ще не обмежувалися Яремині володіння: на правому боці Дніпра — у воєводствах Волинському, Руському, Сandomирському — Вишневецьким належав широкий пас земель від берегів Дніпра аж до Кракова.

В розкішних замках Яреминих — у Білому Камені, у Вишневі, в Збаражі, в Лубнях — були тисячі слуг, сотні збіднілої, колись бундючної шляхти, що служила князеві, немов тому королеві.

Мав Ярема і власне військо — щось близько п'яти тисяч жовніра різної зброї: були тут і полк піхоти німецької, і полк панцерний, і власна армата.

Войовничий був князь Ярема. Ходив він і на татар, і на москалів, що прозвали його Палієм, а найбільше на козаків-повстанців...

Не завжди щастило йому в походах, але за впертість свою, за люту жорстокість мав він славу найкращого войовника в Польщі.

Отож, коли року 1646-го помер старий гетьман великий коронний Станіслав Конецьпольський, — багато хто сподівався, що

король Владислав Четвертий віддасть булаву гетьманську Яремі.

Сподівався цього й сам Ярема. І коли король завітав був до замку Яреминого в Білому Камені, недалеко Львова, — зустрінуто його з нечуваною досі пишнотою. Бито з гармат на честь короля та його дружини, Марії Людвиги... Кілька днів одбувались бучні бенкети... А на прощання подарував королеві Ярема коня, якому й ціни не було, золоту зброю, саджену самоцвітами, булаву й шаблю в такій самій коштовній оправі.

Від Ґризельди — дружини Яреминої — одержала королева позолочену, оббиту малиновим оксамитом карету з шістьма чудовими кіньми.

Вшановано подарунками і слуг королевих, і посла французького де-Брежі, що був при королі, і великого канцлера коронного — Осолінського...

Та недовго тішилися Ярема й Ґризельда надією на булаву гетьманську: віддав її король Миколі Потоцькому, а на гетьмана польного призначив воєводу Чернігівського Мартина Калиновського.

З того часу став князь Ярема найлютішим ворогом короля, великого канцлера, нових гетьманів та всіх їхніх прихильників.

Жив у себе в Лубенському замку, начебто не звертаючи уваги на все, що діялось у Варшаві.

Але ні для кого не було таємницею, що можновладний, ні від кого не залежний господар Задніпрянщини ні на хвилину не залишав надії на булаву гетьманську і тільки чекав слушного часу...

Чекати довелося недовго...

2

Лубенський замок князя Яреми стояв на високій горі над Сулою. Ще здалеку — за кілька миль — з того боку річки видно було високі чотирикутні вежі з круглими банями, з вузькими вікнами й довгавими стрільницями.

Густий старовинний парк, оточений зчорнілим від часу муром, розкинувся навколо.

Грізно дивилися з мурів жерла гармат, зловісно чорніли в стрільницях довгі рури важких гаківниць, розмірено, мов неживі, походжали вартові жовніри з мушкетами в руках і гасловими трубами через плече.

Внизу, під самими мурами, темнів повний води широченний глибокий рів, над яким, починаючи од важких, оббитих залізом дубових воріт, висів на товстих ланцюгах звідний міст.

Над брамою, над в'їздом, три башти з сірого дикого каменю стерегли міст од ворога.

Суворо й гордо дивився замок на мізерні будівлі міста, на села, на далекі степи Засулля, на чорні густі непроглядні ліси, на хрести православного Мгарського монастиря, що ледве виднівся на узгір'ї серед гущавини столітніх дубів.

Жорстока, страшна, невблаганна сила почувалася в цих мурованих баштах, у цих темних мурах, у цих сторожких довгавих чорних очах стрільниць: така сама, як і в господаря замку — князя Яреми.

Була рання осінь 1647-го року.

І ближчі, й далекі ліси, і міські сади, і старовинний парк коло замку вже подекуди жовтіли й червоніли осіннім золотом.

У ніжній глибокій прозорій блакиті тануло бабине літо.

Князь Ярема стояв на високім балконі й дивився униз — у парк, де ще з раннього ранку кипіла робота.

Щось чи не дві сотні людей метушилися по широких алеях, коло квітників і оранжерей, коло водограїв і статуй, під липами, під тополями, під дубами, під мурами й коло замкового двору.

Були тут і двораки, і піддані з околишніх сіл. Копали, носили землю й цеглу, рівняли доріжки, обкопували дерева, щось будували на схилі, над яром — коло великих важких грудомх суворого

сірого граніту.

Стриманий гомін працюючих — немов приглушений стогін — ледве долітав до князя Яреми: не любив князь голосних хлопських розмов... Тільки пронизливі уривчасті покрики численних наглядачів тішили йому вухо.

— Ах, яка незрівнянна краса! — почувся позад Яреми приємний, трохи гаркавий жіночий голос, і літня, ще в повній красі й силі жінка в блакитному із золотом убранні вийшла з розчинених скляних дверей.

— Не розумію, яка може бути краса в метушні цього бидла? — зневажливо повів плечем Ярема і скося ще раз глянув униз на людей у парку.

— Ах, ні! Я не про те, — посміхнулась пані, — я про річку й степи...

Тиха, спокійна, з широкими затоками Сула і осінні замріяні далі засульських степів були справді чудові.

— То чого ж пані так поспішає до Києва, коли їй тут так подобається?..

— Пані не поспішає: це я поспішаю, — відсапуючи, промовив червонопикий пан, такий товстий, що ледве проліз у двері.

Це був Януш Тишкевич, воєвода київський.

— Ух, спека, — додав воєвода, обтираючи рукавом малинового контуша спітніле чоло.

Він хотів був сісти в один з фотелів, що стояли на балконі, але завагався, бо в покоях весело вдарила музика.

— Прошу до столу, — сказав князь Ярема.

По пухнатих м'яких килимах пройшли вони через простору двосвітлу залу, де стояв трон князя Яреми, а на високім склепінні намальовано було небесні світила. Проминули ще цілу анфіладу розкішно оздоблених в оксамити, венеційські свічада, в мармур та срібло покоїв і опинилися у високій просторій їдальні, де грала на

хорах музика.

Стіни їдальні виблискували темно-жовтим ясенем з дубовою горорізьбою.

Уздовж стін, на довгих, підтримуваних штучно вирізьбленими підпірками полицях красувався срібний, золотий і кришталевий посуд.

Посередині стояв накритий кількома сніжно-білими обру-сами, один поверх другого, довгий стіл.

На срібних тацях, полумисках і мисках навалено було понарізувану великими шматками свинину, варену, з часниковою підливою баранину, волячі язики зі сливами, курятину, поросятину, сало й копчені ведмежі окости.

Тут же, у кришталевих посудинах, шумувало пиво, у золотих довгошійх глечиках стояли різноманітні наливки й жовтий прозорий не міцний мед.

Коли увійшов Ярема з Тишкевичем і воєводиною, слуги, що метушилися навколо столу, немов зацікавилися. Товстий, сивий маршалок із надзвичайною спритністю відсунув князеві крісло.

В ту ж мить ударила музика, розчинилися навстіж двері з сусідніх покоїв, гості й двірська шляхта почали сходитися до столу.

Першими йшли дружина Яреми Ґризельда, поруч з підчашим коронним Миколою Остророгом, за ними гусарський полковник Стефан Чарнецький з патером в одязі ордену єзуїтів, а далі вже менші пани, більшість яких постійно мешкала в замку, складаючи численний і пишний почет князя Яреми.

Щось чи не півсотні панів у сатових і оксамитових, голубих, жовтих, червоних, малинових кунтушах, шитих шовками, сріблом і золотом, посідали круг столу на дубових вирізуваних стільцях із високими спинками.

Обід почався, Ярема їв і пив дуже мало. Зате Тишкевич не минав ні ведмежатини, ні поросятини, ні буженини. Він брав своїми

пухлими, товстими руками найсмачніші шматки, клав їх собі на тарілку, спритно розрізував довгим ножом і, безперестанно набиваючи рот, задоволено чмакав. Не забував і про наливки, так що слуга, який стояв у нього за кріслом, ледве встигав наливати.

Незгірше вправлялися й Остророг, і Стефан Чарнецький, і супутник його патер з плюскнявим обличчям. Але вони хоч не забували про слуг і численних собак, що крутилися поміж кріслами й під столом: і собакам, і слугам од усіх бодай що-небудь та й перепало. І тільки Тишкевич, здавалося, забув про все, окрім своєї їжі.

За першою стравою, на знак маршалка, слуги зняли перший обрус і подали рибне: осетрів у важких срібних ваганках, коропів із червоною масною підливою, карасів у сметані просто на сковородах, фаршированих щук...

Панство швидко впоралося і з ними.

— А скажи мені, пане полковнику, — промовив Ярема, побачивши, що Чарнецький уже перестав їсти, а Тишкевич щойно з жалем проковтнув останній шматок осетрини: — Скажи мені, що там чуто в Чигирині про ту зваду козацького сотника з паном підстаростою? Кажуть, не поступається сотник?

Чарнецький блимнув зеленкуватими очима.

— Не поступається, але що з того?

Виявилося, пан підстароста діяв цілком законно: той Хмельницький не мав на Суботів жодного права...

— А що, певно, значний козак Хмельницький, кажуть, до самого короля їздив? — запитав Тишкевич.

— О, то bestія!.. А хутір же який! Чи не кращий у всіх старості!..

— Дуже вже панькається король з тією козацькою наволоччю, — сказав Ярема, — давно би слід їх приборкати.

— Свята істина! — хотів був прилучитися до розмови патер єзуїт, але несподівано ригнув і мусив обмежитися лише тим, що звів очі до неба.

В цю мить слуги почали знімати другий обрус і ставити на стіл пироги з дичиною, паштети, бігоси, вареники, дичину.

Тишкевич потягнув до себе обома руками чи не цілого сайгака. Ярема, бачучи, що з воєводою годі зав'язати якусь розмову, поки не подадуть вин і медів, знову звернувся до Чарнецького:

— Ну, а про турецьку війну вже нема розмов поміж козаками?

— Та щось наче трохи припишкли... Але думка моя така, що і король, і великий канцлер таки ще не залишили цієї справи...

— О, той канцлер, — несподівано загорівся гнівом Ярема, — хитрий лис!

— Тільки про своє дбає, — вмішався Тишкевич, насилу таки проковтнувши те, що було в роті. — А навіщо нам та війна?.. Ледве сяк-так налагодили господарство після останньої ребелії, а тут знов... Знаємо ми цю війну: почнуться податки, побори, підупаде торгівля, хлопи почнуть розбігатися... І так уже знову чогось заворушилися... А коли ще, боронь Боже, війна...

— Не розумію, — поважно почав тоненьким голосом худий Остророг, — не розумію, чого тим хлопам од вас розбігатися?.. Тут, у Київськiм воєводствi та на Задніпрі — це ж просто рай для хлопства!.. У нас, на заході, хлопи працюють на пана чотири, а то й п'ять день на тиждень, роблять часом і у свята... І чинші куди вищі, і данини... А тут що?.. Якийсь день-два у жнива чи в косовицю — та й вже.

— Не зовсім, — заперечив Ярема, — я своїх на Лубенщині таки привчив трохи більше часу віддавати панові... А замкові роботи? А заборона варити горілку й пиво? А мелення збіжжя?

— Вони задля горілки на стіну полізуть, — улесливо підтакнув патер.

— Не на стіну, а на вербу або на дуба, — пожартував Тишкевич.
— Бачив я, княже, дорогою твої прикраси, — висять, як груші...

— А що ж? Панькатися з цим бидлом? Не хоче коритися — хай на вербі погойдається.

— То так вони всі повтікають на Запоріжжя, — зауважив несміливо Остророг.

— Знайдемо й там!.. Ех, слухається король отого лисаканцлера!.. Давно би час розкидати, із землею зрівняти це джмелине гніздо!..

— Тоді б і схизмати скоріше до правої віри почали навертатися, — прошепотів патер.

— Все ж таки... оборона кресів, — почав Остророг.

— Вигадали таке!.. Оборона... Запоріжжя... Орден лицарський! — з жовчю перебив Ярема. — Та я би на королевому місці не вагався й хвилини... Звідки бунти, непокора, розпуста? Звідти! Вигадали — «оборона». Ні... Я таки не втерплю: я сам колись піду на них з огнем і мечем!..

Остророг не відповідав нічого: почали подавати вина, меди, яблука, груші, виноград, сливи...

Вже після перших келихів розмови за столом стали голосніші. Вже не так прислухалося панство до слів князя, воєводи, Чарнецького... У всіх поволі розв'язалися язики і в їдальні піднявся такий гармидер, що навіть не чути було гарчання собак, які, не зважаючи на погрози слуг, люто гризлися за кращі шматки недоїдків.

Уже почало й смеркатися, вже й свічі запалено у кришталевих люстрах та в литих важких канделябрах, а панство все ще не вставало з-за столу.

Ярема сидів похмурий. Протягом усього обіду він їв мало, пив іще менше. І це не тільки сьогодні, а й завжди: про нього навіть слава ходила, що й замолоду не любив він, протилежно до

більшості панів, уклонятися Бахусові й Венері, та що в нього тільки один бог — Марс.

Проте ця поміркованість залежала зовсім не від богів: Ярема просто хворів на шлунок і боявся його обтяжати.

А коли щось занадто вже — так, як сьогодні — починало пекти й крутити всередині, — ставав князь похмурий і злий, та все згадував, що якась ворожка ще років десять тому сказала, що він помре від шлункової хвороби.

Правда, він зараз же звелів ту ворожку повісити, але слів її не забував...

Ось і тепер, прислухаючись до ледве чутого бурчання в животі, він згадував про цю розхристану, розпатлану сиву бабу, що колись так кумедно вила й борсалася, намагаючися розірвати ремінний зашморг...

Бурчання в шлунку не припинялося.

Пани майже всі були п'яні, і князь, не звертаючи на себе нічиєї уваги, вийшов з їдальні й попростував у парк освіжитися.

Хоч був уже вечір, роботи в парку ще не припиняли.

Непомітно пройшов Ярема липовою алеєю майже до самого яру.

Раптом коло кущів, усього лише за кілька кроків, — почув він тиху розмову.

— А хіба що? Знов її бачили? — пошепки запитав чийсь голос.

— Це мітлу вогняну?..

— Еге ж...

— Не знаю... Гомонять, що то не мітла на небі... Гомонять, що то меч Божий...

— М-меч Божий н-на панів!.. — стримано, але виразно загув перший голос.

— А л-лайдаки, бидло прокляте!.. — звіром заревів князь, плигнув і вхопив якусь постать за плечі.

Друга перелякано метнулася вниз — у яр.

— Стій, стій, лайдак! Шкуру здеру з живого! — заверещав Ярема.

Але той, що тікав, уже зник у темряві.

З

Другого дня, в неділю, в Лубнях, у церкві Святої Трійці Службу Божу відправлено трохи раніше, ніж пани почали розходитися з костьолю.

День був теплий, і на людях, що виходили з церкви, зовсім не помітно було теплого одягу. Сірі свити, широкі брилі, чорні шапки й темні хустки утворювали одноманітну масу. Тільки де-не-де серед убого вдягненої юрби зеленів довгий кунтуш поважного міщанина, синіла сукня його дружини або спалахувала в ласкавому промені осіннього сонця червона дівоча стрічка.

Не чутно було голосної розмови, тихий гомін ледве лунав над юрбою, і лише з двох рядів калік та старців, що стояли коло церковної брами, інколи виривалося проникливе й благальне:

— Подайте каліці темному...

— Подайте сліпому нещасному...

— Подайте, Христа ради, що милость ваша...

На цвинтарі, коло стрункої тополі, зупинився худорлявий хлопець років тринадцяти. Він весь час нетерпляче переступав з ноги на ногу й витягував шию — намагався когось розгледіти серед юрби.

— І чого вона так пізно виходить? Завжди остання... Все молиться — все цілує ікони...

Хлопець нетерпляче повів плечима і очевидячки намірявся повернутись до церкви, коли раптом у юрбі почулося:

— Ярема... Ярема... князь Ярема... — і всі погляди зосередилися на групі вершників, що наближалася від костьолю.

...

Далі — у повній книжці «Богун».
nashaknyga.com.ua